

Від автора

Кілька років тому, коли в Інституті літератури імені Тараса Шевченка НАН України виник задум підготовки багатотомної академічної історії української літератури, мені, як автору монографії про українську романтичну драму 30–80-х років XIX ст. (К.: Наукова думка, 1990), дісталися параграфи, що власне і стосувалися української драми. Щоправда, тут йшлося не про романтичну, а реалістичну у своїй основі драматургію 1870–1890-х рр., себто передусім творчість Марка Кропивницького та Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Обсяг цих текстів було визначено на рівні 3,5–4 друкованих аркушів про кожного з цих класиків.

Свою працю я розпочав із вивчення творчої спадщини Івана Тобілевича (Карпенка-Карого), тобто того письменника, який здався мені найскладнішим, а відтак і найцікавішим з когорт знаменитих корифеїв українського реалістичного театру й драматургії, хоча я мав уже досвід праці над творчістю іншого корифея — наприкінці 1980-х рр. для видавництва “Наукова думка” та “Дніпро” я готував томи вибраних драматичних творів Марка Кропивницького (обидва видання побачили світ 1990 р.).

Я досить швидко переконався у слушності висновку одного з найавторитетніших сучасних дослідників української драматургії, зокрема й творчості Івана Тобілевича, професора Ростислава Пилипчука, котрий писав, що “не знецінюючи того, що зроблено в справі видання творів і дослідження драматургічної і акторської творчості І. Карпенка-Карого”, про якого справді опубліковано “безліч досліджень у вигляді окремих монографій, статей у наукових збірниках, журналах і газетах”, на сьогодні “ми не можемо задовольнятися зробленим”¹.

Перше, що має мати перед собою дослідник творчої спадщини будь-якого письменника, особливо класика, це справжні, не спотворені цензурним втручанням, його тексти. Оскільки такого академічного зібрання творів і листування І. Тобілевича, врешті, як і будь-якого іншого українського митця XIX–XX ст.,

1 Пилипчук Р. Я. І. Тобілевич (Карпенко-Карий) — виданий і невиданий // Творчість І. Карпенка-Карого: слово і дія через віки. Збірник науково-методичних праць. — К., 2005. — С. 35.

в тому числі й Т. Шевченка, дотепер усе ще нема¹, виникли зрозумілі труднощі у пошуку тих варіантів текстів драм, які б цілком відповідали творчому задуму митця. До цього додалося й те, що відсутня також наукова біографія драматурга. Без таких видань дуже складно давати інтерпретаційну оцінку його творчості, врешті, непросто навіть хронологічно розташувати самі тексти драм. Академічне видання містить необхідні для всебічного й глибокого літературознавчого аналізу варіанти і редакції творів, дослідження історії і специфіки їхніх текстів, врешті, коментарі, що вкрай необхідно для справжнього наукового дослідження творчої лабораторії письменника, з'ясування особливостей його мистецької індивідуальності. Про складність вивчення своєї творчої спадщини писав і сам письменник, який дуже часто по кілька разів переробляв тексти творів. Так, у листі до сина Назара від 16 березня 1897 р. драматург зазначав з приводу комедії “Премудрий Соломон” (остаточна назва “Чумаки”): “Я тепер став дуже требовательним до себе, і через те мене мало задовольняє всяка річ, написана мною”².

Із відсутністю академічного зібрання творів і листів, а також наукової біографії драматурга (це своєю чергою передбачало замовчування окремих художніх текстів та фактів біографії письменника), безпосередньо пов'язана й відсутність ґрунтовних наукових досліджень, в яких неупереджено та всебічно була б проаналізована вся творча спадщина І. Тобілевича у контексті його часу, об'єктивно висвітлені всі складові його світогляду³, врешті повною мірою було б написано про його внесок у розвиток театрального мистецтва передусім як актора тощо.

1 За спостереженням Р. Пилипчука, крім текстів “деяких недрукованих переробок, серед яких і «Мазепа» (за К. Милославським-Винниковим)”, є ще ціла низка досі неопублікованих незакінчених начерків і листів Карпенка-Карого (див.: *Пилипчук Р. Я. І. Тобілевич* (Карпенко-Карий) — виданий і невиданий. — С. 37-38).

2 *Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич)*. Твори: В 3 т. — К., 1961. — Т. III. — С. 233. Далі покликання на це видання наводяться в тексті — римська цифра означає номер тому, арабська — сторінку.

3 Така потреба спричинена хоча б тим, що, за словами Р. Пилипчука, “у працях дослідників радянського часу сфальсифіковано політичну діяльність І. Тобілевича в Єлисаветграді: його приписано до таємного гуртка народників-землеволиців, тим часом як він належав до т. зв. українофільського гуртка типу українських «Громад» у Києві та інших великих містах” (*Пилипчук Р. Я. І. Тобілевич* (Карпенко-Карий) — виданий і невиданий. — С. 38-39).

Звичайно, багато з того, що накреслив у своїй невеликій, але дуже місткій статті “І. Тобілевич (Карпенко-Карий) — виданий і невиданий” Р. Пилипчук, непосильне для одного дослідника, а тому може бути багаторічною працею цілого наукового колективу.

Цілком розуміючи складність написання об’ємної наукової монографії про життя і творчість І. Тобілевича (Карпенка-Карого), я вирішив поки обмежитися невеликою за своїм обсягом розвідкою історико-літературного плану, в якій намагався висвітлити основні віхи життєвого шляху цього видатного українського драматурга і театрального діяча, проаналізувати (можливо, більш точно буде сказати, наново перечитати) усі відомі на цей час оригінальні драматичні твори письменника, акцентуючи на особливостях їхнього змісту й проблематики, місця й ролі в історико-літературному процесі кінця XIX — початку XX століття.

Сподіваюся, що ця праця буде корисна передусім викладачам вищих навчальних закладів, учителям, студентам-філологам та врешті всім тим, хто цікавиться питаннями розвитку української класичної драматургії.

I. Основні етапи життєвого шляху

Чи не найвизначніший драматург другої половини XIX ст. зі славної когорти українських корифеїв, “першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя”¹, який “на новий повернув шлях українське драматичне письменство й підвів під його [себто, під нього. — В. І.] тривкі підвалини соціальної драми”², Іван Карпович Тобілевич народився 17 вересня (29 вересня за новим стилем)³ 1845 р. в слободі Арсенівці Великописківської волості Ольвіопольського (пізніше Бобринецького, а згодом Єлисаветградського) повіту Херсонської губернії (тепер — село Веселівка Новомиргородського району Кіровоградської області) в сім’ї прикажчика Карпа Адамовича та Євдокії Зіновіївни Тобілевичів. Після нього народилися Михайло, Петро, Марія (1855–1891), Микола (1856–1933) і Панас (1859–1940)*.

Батько Івана Карповича все життя мав жаль на свого батька Адама Семеновича, котрий не віддав його на навчання, хоча як на ті часи був досить грамотним, але “задовольнявся своїм життям, сидючи на чинші у дідича”⁴. Тому Карпо Адамович сам навчився азів грамотності та рахунків і все своє життя працював управителем панських маєтків. Як писала С. Тобілевич, Карпо “ненавидів панів і службу в них, а весь вік їм служив, і це було трагедією його життя!”⁵.

Відзначаючи гострий розум Карпа Тобілевича, С. Єфремов писав, що той “у найінтелігентнішому товаристві поводився [...] так, що ніколи не подасть було знаку своєї малої освіти: досвід життя і та природжена культурність підказували йому найкращі й найвідповідніші способи поведінки серед усякого товариства”⁶.

1 Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 37. — С. 380.

2 Єфремов С. Карпенко-Карий // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К., 2002. — С. 322.

3 С. Тобілевич чомусь писала: “Іван Карпович Тобілевич народився в 1845 році, 29 серпня за старим стилем” (*Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі.* — К., 1957. — С. 125).

4 Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). — К., 1945. — С. 15.

5 Там само. — С. 17.

6 Єфремов С. Карпенко-Карий. — С. 321.

*Даних про Михайла й Петра у доступних мені джерелах я не виявив.

Мати драматурга Євдокія Зіновіївна походила з роду Садовських. Вона проживала в селі Саксагані на Катеринославщині, де була кріпачкою пана Золотницького, прізвище якого драматург згодом використав у комедії “Хазяїн”. Перш ніж одружитися, Карпо викупив її з кріпацтва, а відтак “діти і сім’я були її святинєю”¹. Вона “була цілковитим контрастом своєму чоловікові: спокійна, лагідна, ніжна, рівного характеру, з глибокою поетичною душею, а для дітей життя віддати була готова”². Євдокія Зіновіївна дуже любила театр, відвідувала практично всі вистави в Єлисаветградському аматорському театрі, де грав Іван Карпович: “Вона звертала на себе увагу всього театру, ота нестара ще [йдеться про початок 1870-х років, коли їй не було й п’ятдесяти років. — В. І.], красива жінка, в своїм білім чепчику, що сиділа в ложі. Як вона слухала і дивилась на сцену! Як вона розуміла гру артиста і як співчувала всьому, що діялось на кону!”³. Вона померла 1879 р. на 56-ому році життя, а з її смертю Тобілевичі “втратили вірного друга і розумну порадицю”⁴.

В родині Тобілевичів у великій пошані були українська пісня і драма — практично кожен знав напам’ять усі пісні і сцени з “Наталки Полтавки”⁵ І. Котляревського, яку Карпенко-Карий згодом назве “праматір’ю українського театру”.

Восени 1855 р. батько віддав Івана до Бобринецької трикласної повітової школи (С. Тобілевич, а слідом за нею й С. Єфремов, називають 1856 рік). Спочатку хлопець квартирував у непривітній скупій господині, навіть тяжко захворів від недоїдання. Відтак батько наступного року за 100 рублів купив за містом хату, відправив туди свою матір Настю та менших синів. Тобілевичі не наймали слуг, всі роботи виконували самі, що врешті дозволяло їм зводити кінці з кінцями. У школі Івана запрямував учитель історії Гордов, який закликав його додому, давав читати книжки. Іван закінчив школу 1859 р. з відзнакою — як нагороду одержав “Собрание литературных статей Н. И. Пирогова”.

1 Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). — С. 19.

2 Там само. — С. 18.

3 Там само. — С. 111.

4 Там само. — 134. Зазначу, що Карпо Адамович прожив на 25 років довше — він помер 9 вересня 1904 року.

5 С. Тобілевич писала, що незважаючи на те, що Євдокія Зіновіївна “була неграмотна, але всю п’єсу уміла напам’ять, бо поки не вийшла заміж, то з своїми панями Золотницькими часто бувала в театрі” (Там само. — С. 31).

Після закінчення школи тато восени 1859 р. влаштував сина писарчуком у канцелярії судового пристава Абрамова в містечку Мала Виска. В обов'язки молодого канцеляриста входило переписування різних протоколів, відомостей і рапортів. Однак Іванові довелося попрацювати там лише один день — дістав покарання за те, що переписаний протокол замість посипати відповідним піском обляпав чорнилом. За це був прив'язаний до столу на ніч, але зумів утекти додому, пройшовши пішки п'ятдесят верств.

Через деякий час Іван Тобілевич того ж року став писарчуком у в'язничного наглядача в Бобринці, а наступного року спершу перейшов до пристава Бобринецького повіту, а згодом на таку ж посаду в Бобринецьку ратушу. Така кар'єра не дуже приваблювала молодого Тобілевича: він мріяв про вищу школу — університет.

Однак треба було заробляти на життя, а тому він усе ж змірився з тим, що університет був для нього недосяжним, водночас добре усвідомлюючи, що “діло, якому він хотів служити, то не були протоколи, відомості і рапорти...”¹. На все життя закарбувалися в його пам'яті мудрі слова старого вчителя: “Всюди можна бути чесним чоловіком, всюди можна учитися і розвиватися, хіба тільки хороші люди ті, що покінчили вищу науку?”².

Праця в ратуші не була важкою для здібного юнака, оскільки він уже мав певний досвід такої роботи. Попри свою одноманітність така робота сприяла виробленню в Івана Карповича грамотності, вміння коротко викладати суть часом досить запутаної справи, врешті, там були справжні життєві історії, які знадобилися йому в праці драматурга.

Працюючи в Бобринецькій ратуші, Тобілевич познайомився з актором української театральної трупи чиновником Голубовським та столоначальником ратуші в карних справах Марком Кропивницьким (знайомство з ним датують 1862 р.³). Навесні наступного року з чиновницької молоді під впливом О. Островського та героя його драми “Доходное место” Жадова у Бо-

1 Там само. – С. 54.

2 Там само. – С. 54–55.

3 За словами М. Кропивницького, це сталося влітку 1862 року під час риболовлі на річці Сугаклей (див.: *Кропивницький М. Спогади про Бобринець і бобринчан* // *Кропивницький М. Твори: В 6 т. – К., 1960. – Т. 6. – С. 121*).

бринці постала українська театральна трупа, прибутки від вистав якої молоді актори постановили віддавати бідним.

Як зазначала С. Тобілевич, саме Кропивницький був душою цього товариства: трохи старший за інших, а його “весела, привітлива вдача, чудовий голос, вроджений талант майбутнього знаменитого артиста єднав йому всюди друзів і поклонниць”¹. Майбутні корифеї “з перших часів знайомства здружились і полюбили один одного і та приязнь з боку Івана, помимо всіх непорозумінь, що прийшли згодом, тривала до самої смерті...”².

Для Івана Тобілевича театр з дитячих літ мав якусь магічну притягувальну силу. Не випадково, що біографія знаменитого драматурга та актора знає такий вражаючий факт — щоб подивитися гру видатного англійського трагіка Айри Олдріджа в трагедії В. Шекспіра “Отелло” Іван Карпович влітку 1861 р. вночі пройшов пішки 50 верств із Бобринця до Єлисаветграда.

З початку 1864 р. чиновницька кар’єра Тобілевича починає стрімко йти вгору — у першій половині цього року він пройшов шлях від канцелярського служителя третього розряду в Бобриньському повітовому суді до столоначальника та писаря повітового суду у кріпосних справах.

Періодом життя в Бобринці С. Тобілевич датує й перше кохання Івана Карповича до дівчини Марійки, яка невдовзі несподівано померла. Але та чиста любов, за словами майбутньої дружини драматурга, допомогла йому встояти перед наполяганням однієї багатой пані, “що хотіла його засліпити й купити своїм багатством”³.

1865 р. у зв’язку з перенесенням повіту з Бобринця до Єлисаветграда Тобілевича перевели туди на посаду столоначальника місцевого поліцейського управління, а з липня 1866 р. він стає секретарем Єлисаветградського міського поліцейського управління. На цій посаді Іван Карпович попрацював з невеликою перервою до свого звільнення 25 вересня 1883 року. С. Тобілевич відзначала якусь майже неймовірну чесність тогочасних поліцейських чиновників: “Під час перебування Івана Тобілевича в міській поліції ані кумівство, ані підкуп не мали жодної ваги;

1 Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). – С. 68.

2 Там само.

3 Там само. – С. 77.

діла справлялися по черзі: бідний чи багатий, свій чи чужий मुसीли ждати однаково; законність і справедливість керували вчинками всіх здебільшого чиновників”¹.

Така перерва тривала трохи більше року — навесні 1868 р. Івана Карповича перевели у Херсон на посаду секретаря місцевого поліцейського управління, де він займався впорядкуванням занедбаного поліцейського архіву. У Херсоні Тобілевич знову зустрівся зі своїм шкільним учителем Гордовим, який познайомив його з учителем тамтешньої гімназії колишнім учасником Кирило-Мефодіївського братства Д. Пильчиковим.

Як зазначала С. Тобілевич, під впливом Пильчикова молодий Тобілевич прочитав багато праць з історії різних народів, чимало творів художньої літератури, зокрема світової драматургії: “Оці зібрання у Пильчикова — було здійснення всіх його давніх мрій про вищу науку, про університет, і він запевне був найуважнішим слухачем свого вчителя”². За С. Єфремовим, спілкування з приятелем Т. Шевченка мало дуже важливе світоглядне значення для майбутнього українського письменника: “для Карпенка-Карого українська свідомість прийшла згодом в образі відомого Дмитра Пильчикова”³. У Херсоні Тобілевич захворів на малярію, а в жовтні 1869 р. повернувся на свою посаду до Єлисаветграда.

В Єлисаветграді переважно з учнів тамтешньої реальної школи Тобілевич заснував новий драматичний гурток, який ставив п’єси Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, П. Ніщинського, а також російських і зарубіжних драматургів. Тоді ж Тобілевич на репетиції вистави “Назар Стодоля” познайомився з донькою поміщика Карла Тарковського Надією. В цій виставі вони виконували головні ролі: “молоді люди познайомились і полюбили одне одного, навіть пережили, як герої п’єси [Шевченка], такі самі перешкоди з боку багатих батьків, що і слухати про шлюб не хотіли. Дочка заможних обивателів сусіднього села, шляхтянка з старопольського роду повинна була, на думку її батьків, найти собі пару серед рівного собі панського оточення, а тут, наперекір їх бажанням, не пан, не багатий, не видатного стано-

1 Там само. — С. 147. У той же час у виданні 1957 р. ці рядки зазнали суттєвого редагування (див.: Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. — С. 176).

2 Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). — С. 94.

3 Єфремов С. Карпенко-Карий. — С. 330.

вища, а скромний собі чиновник поліції...”¹. Іван Карпович та Надія Карлівна одружилися восени 1869 року.

За словами С. Тобілевич, Надія Карлівна мала “вразливий і нервовий характер”, водночас була талановитою людиною, “любила музику, театр, літературу, чудово грала на роялі, komponувала музику до співів українських і була душею [...] літературно-співоочих зібрань”². С. Тобілевич згодом дописала свою характеристику Надії Карлівни: “Стосунки [молодого подружжя. — В. І.] були щирі й дружні. Молода дружина була лагідною вдачею і добре впливала на свого чоловіка”³. В Івана та Надії Тобілевичів 1872 р. народилися Галя (померла в десятирічному віці), згодом Назар (1874), Юрій (1876), Ірина чи Оріся (1879)⁴.

Трагічною була доля батьків Надії Тобілевич, які влітку 1870 р. померли в один день від холери. Івана Карповича призначили опікуном їхнього маєтку та дітей. Смерть батьків надзвичайно вразила Надію Карлівну, яка “була дуже кволого здоров’я, вихована, як теплична квітка, далека від реального життя і тим-то щоденний клопіт біля дітей і вся проза практичного життя були їй понад силу”⁵. В 1871 р. на землях, які вона дістала у спадщину, було закладено хутір Надеждовку (Надія), з яким було пов’язане все майбутнє життя Івана Карповича⁶.

Іван Тобілевич був активним учасником громадсько-культурного життя Єлисаветграда — ініціював будівництво школи імені Т. Шевченка, спорудження пам’ятника М. Некрасову, сприяв демократизації Товариства для поширення

1 Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). — С. 101-102.

2 Там само. — С. 110.

3 Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. — С. 161.

4 Див.: Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича). — К., 1967. — С. 13-17. Софія Тобілевич писала також про першого їхнього сина Віссаріона, згадувала ще Миколу й Катерину (Див.: Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). — С. 112).

5 Там само. — С. 114.

6 Драматург усе своє життя дбав про облаштування хутора, прагнувши зробити його родовим гніздом для своєї сім’ї. Ось що він писав синові Назарові 26 листопада 1906 р., тобто менше як за рік до смерті: “Навіть, коли я і мама [себто Софія Тобілевич, друга дружина Івана Карповича. — В. І.] померемо, то й тоді таке мешкання для вас усіх буде приємне, бо воно має традиції, і я можу надіятись, що, живучи на хуторі, кожний з вас буде недалеко і від рідних могил. Це мрачно тільки здається, а в существі тут поезія...” (ІІІ, 272).

ремесл і грамотності. На цей час припадає його знайомство з колишнім політичним засланим лікарем Панасом Михалевичем (1848–1925), який багато уваги приділяв лікуванню матері Івана Карповича. Тобілевич був одним з ініціаторів листа відомому тоді російському вченому О. Піпіню зі зверненням порушити питання про право на офіційне визнання української мови, змінити закони про друкування книг. Серед інших лист підписали П. Михалевич, М. Кропивницький, Н. Тобілевич, а також батько відомого згодом російського поета Арсенія Тарковського Олександр.

Дім Івана Карповича в Єлисаветграді був тим місцем, де “відбувалися репетиції вистав, читалися публіцистичні та белетристичні твори, не раз спалахували суперечки про важливі питання суспільного життя”¹.

Кінець 1870 — початок 1880-х років позначений і тим, що Івана Карповича нагороджено урядовими відзнаками — 7 липня 1878 р. “за отлично-усердную и полезную службу”² він одержав орден святого Станіслава Третього ступеня, а 23 серпня 1880 р. — знак Червоного Хреста.

З 1881 р. починається новий період життя Івана Карповича — від туберкульозу навесні помирає дружина, а самого його запідозрюють у політичній неблагонадійності. Того ж року він розпочинає свою письменницьку діяльність — пише театральні рецензії, а також власне літературний твір: оповідання “Новобранець”, яке було опубліковане 1883 р. під псевдонімом Гнат Карий в альманасі М. Старицького “Рада”.

У той же час, на думку С. Єфремова, початки письменницької праці Тобілевича слід датувати кінцем 1870-х — початком 1880-х років, коли він перекладав актуальні у той час твори Ф. Решетнікова та Г. Успенського, а також написав кілька своїх оповідань³. Щоправда, більшість творів письменника-початківця пропала. Серед них, за твердженням С. Єфремова, була повість “Безталання”, сюжет якої драматург використав у драмі “Безталання”. Відомий дослідник творчості Івана Тобілевича Р. Пилипчук, покликаючись на статтю Г. Зленка, писав про російськомовний твір молодого письменника “Сказка” (опублікова-

1 Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) // Історія української літератури: У 8 т. – К., 1969. – Т. 4. Книга друга. Література 70–90-х років XIX ст. – С. 363.

2 Єфремов С. Карпенко-Карий. – С. 393.

3 Там само. – С. 335.